

Recenzní studie

Luciferův efekt a křesťanská teologie

Ctirad Václav Pospíšil

Toho, kdo se zajímá o psychologii, titul nynějšího příspěvku patrně nevyvedl z míry, protože se mu souběžně vybavila velmi rozsáhlá a nesmírně zajímavá monografie: PHILIP G. ZIMBARDO, *Luciferův efekt: Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*, Praha: Academia 2021, 625 stran. Profesor Zimbardo je světoznámým odborníkem v oboru sociální psychologie, který se určitě týká odbornosti i praxe nejen sociálních pracovníků, ale také lidí působících v pastoraci a charitativních aktivitách křesťanských církví. Četba díla byla pro autora této recenzní studie nemalým zážitkem a zároveň výzvou k nejednomu hlubšímu zamyšlení, což byl první motiv, proč vznikl následující text.

Důrazně podtrhuji, že tato recenzní studie představuje pohled na danou problematiku zevnitř teologie, a proto by bylo omylem klást na ni metodologické požadavky odpovídající psychologii. Jde tu o dialog, o pokus vzájemně se inspirovat a obohacovat. V neposlední řadě by tato studie měla uvádět podněty obsažené v předmětné monografii do okruhu lidí zabývajících se teologií, duchovenskou a charitativní prací.

Předmětné dílo má jednu slabinu, která tkví v jeho neúměrné délce. Je známo, že čím je text rozsáhlejší, tím méně lidí je s to ho přečíst. S tím pak souvisí také potenciální dopad přínosů do života a praxe. V první části se proto velmi stručně pokusím připomenout to, co mne na daném díle zaujalo a co by mohlo být přínosné i pro kolegy teology a duchovní. Nepůjde ale pouze o představení, protože Zimbardova sdělení nemohu nekonfrontovat s dějinami a v určitých případech se svou vlastní osobní zkušeností. S některými tvrzeními si dovolím ne zcela souhlasit, v jiných případech si dovolím rozšířit referenční rámec vnímání daného problému. I pro toho, kdo nyní rozebíranou knihu přečte, může být takto zpracovaná lektura jiného odborníka přínosná, což pochopitelně neznamená, že by nemohl být kritický vůči mnou vyjádřeným stanoviskům.

Ve druhé části se společně zamyslíme nad etickou – morálně teologickou problematikou vyvolanou zjištěními sociálních psychologů a následně jako teolog upozorním, že správně uchopená křesťanská identita je skvělou strategií, jak čelit tlaku situace, systému, skupiny a jak si uchovat vlastní důstojnost a etickou integritu.

1. DŮLEŽITÉ PODNĚTY OBSAŽENÉ V ZIMBARDOVĚ MONOGRAFII

Základní problém, před nějž nás profesor Zimbardo staví, se týká problematiky stupně odpovědnosti jednotlivce za špatné jednání, neboť do hry velmi významně vstupuje situace, systém, skupina, pravidla. Je nepopíratelné, že naše kulturní tradice se vyznačuje značným důrazem na jednotlivce, na jeho osobnostní ladění, dispozice, schopnosti, limity.¹ Ve skutečnosti platí, že dobré lidi proměňuje ve zločince: deindividualizace, nedostatečně reflektovaná poslušnost autoritám, pasivní postoj k hrozbám zla, sebeospravedlňování a racionalizace neblahého stavu věcí.² Autorovi představované monografie jde především o to, aby každému z nás pomáhal čelit tlaku systému, situace, skupiny.³ Osobně se domnívám, že znalost těchto mechanismů může posloužit v práci s klientem, potažmo penitentem, který zakouší velké výčitky svědomí, protože sice ne celou vinu, nicméně její významnou část můžeme z jeho beder sejmut.

Je všeobecně známo, že sociální psycholog Ph. Zimbardo podnikl v srpnu 1971 slavný stanfordský pokus, který je díky medializaci i dalšímu vlivu na řadu věcí notoricky známou skutečností. Šlo o to, že studenti fakulty psychologie byli postaveni do role dozorců a vězňů fiktivního vězení, což vedlo ke zcela nečekaným proměnám chování. Zkrátka a dobře, normální, hodní a slušní lidé se najednou začali projevovat docela jinak. Ukázalo se, že vliv momentální role ve skupině, situaci, systému má obrovský dopad na myšlení a chování člověka.⁴ Jedním z podstatných faktorů v proměně chování je deindividualizace spjatá

¹ Srov. Philip G. ZIMBARDO, *Luciferův efekt: Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*, Praha: Academia, 2021, s. 11.

² Srov. tamtéž, s. 16.

³ Srov. tamtéž, s. 13.

⁴ Stanfordský pokus je „... mocná ilustrace potenciálně škodlivého dopadu špatných systémů a špatných situací, které nutí dobré lidi chovat se patologickým způsobem, i když je to jejich povaze cizí.“ Tamtéž, s. 247.

s proměnou vzhledu, konkrétně s uniformou⁵ a u stanfordských fiktivních dozorců s velmi tmavými slunečními brýlemi.⁶ Značnou roli hrají také zvenku stanovená pravidla,⁷ která svým způsobem snímají z těch, kdo je prosazují, tíhu osobní odpovědnosti, jež je přenesena na vyšší sociální autoritu. Podstatnou část knihy vyplňuje dokumentace a vyhodnocování zmíněného pokusu,⁸ takže zájemce se zde dozví co který dozorce či vězeň v určitém dni řekl a udělal. Pro specialistu v oboru psychologie to bude jistě cenný materiál, pro zájemce z jiné vědní oblasti naopak množství těžko zdlatelného textu, který má pochopitelně dokumentační a popisný charakter.

Osobně bych velmi rád vyzdvihl letmou Zimbardovu poznámku, týkající se chování lidí ve stanfordském pokusném vězení. Zimbardo se podivuje nad absencí humoru, který by mohl řadu situací odlehčit a vnést trochu reality do nereálné situace.⁹ Škoda, že ve zbytku knihy toto téma není dále rozvedeno. V dané souvislosti jsem si nemohl nepoložit otázku: Jak by takový pokus proběhl v českém prostředí, které je humorem značně prosáklé? Souběžně se mi vybavilo to, co měl vyslovit A. Hitler, který prý Čechy označil za smějící se bestii. Náš malý národ byl v minulosti vystaven dlouholetému zruďnému tlaku totalitních systémů. Abychom se z toho nezbláznili, abychom si uchovali alespoň zbytek sebeúcty a normality, volili jsme cestu humoru, který nemravnou autoritu podvracel, a tak svým způsobem kácel politické modly.¹⁰ Humor je tudíž dosti důležitou složkou komplexní strategie, jak nepodlehnout tlaku systému, situace, skupiny.¹¹ Není jistě nahodilostí, že naprosto stej-

⁵ Výpověď jednoho z fiktivních dozorců: „Jakmile máš uniformu a dostaneš roli, ... pak jistě nejsi stejná osoba, jako když jsi oblečený do civilních šatů v jiné roli.“ Tamtéž, s. 265.

⁶ Srov. tamtéž, s. 62.

⁷ Srov. tamtéž, s. 34, 270.

⁸ Srov. tamtéž, s. 49–312, kapitoly II–XI.

⁹ Srov. tamtéž, s. 234.

¹⁰ Srov. např. <https://necyklopedie.org/wiki/Fekalismus> – Elaborát vznikl v druhé polovině sedmdesátých let na Elektrotechnické fakultě ČVUT přímo v hodinách vědeckého komunismu. Šířil se samizdatově jako vícestránkový elaborát. Dnes jsou na webu dostupné pouze stručné výtahy svým způsobem geniálního mentálního výtvaru.

¹¹ A nejenom to. Humor může sloužit rovněž jako prostředek k překonávání poválečného traumatu. Dle mého názoru přesně tak působil ve dvacátých letech na masy čtenářů Haškův Švejk. Humor dokáže pomoci snášet opravdu tragické situace, o čemž kupříkladu svědčí anekdoty, které vznikaly v koncentračních táborech mezi Židy, jak mi o tom vydal svědectví docent Bedřich Nosek z katedry judaistiky na HTF UK.

nou zbraň ve svých dějinách notně rozvinul také jiný malý a po tisíci-letí pronásledovaný národ, totiž potomstvo Abrahámo-vo. Sílu humoru potvrzují také hysterické reakce totalitních režimů, které za prostý žert či vtip lidi velmi tvrdě postihovaly. V době protektorátu byly podobné „přestupky“ trestány popravou.

Máme-li se bránit tlaku okolí, které vede k nelidskému jednání, je třeba si dávat pozor na dehumanizaci toho druhého.¹² To se bohužel děje stále, stačí se zamyslet například nad označením „cikán“. Zejména v situaci, která se chýlí k vojenskému střetu a následně tehdy, když jsme v něm, nastupuje válečná propaganda, která nepřítele líčí jaké nestvůru, ne-člověka, jehož pak není nesnadné zlikvidovat. Jaksi předběžně vraždit ty jiné tudíž lze již slovy, slogany, hanlivým pojmenováním. Fyzické likvidaci milionů Židů předcházela ohavná dehumanizační kampaň. Pozoruhodné je konstatování, že za tragickým vyvražděním pěti set civilistů ve vesnici My Lai v březnu 1968 stálo také slovní označení Vietnamců jako „rákosníci“.¹³

Nyní si dovoluji doplnit to, co kolega Zimbardo nebere v potaz, totiž podobnost takových jevů u lidí s „válečným“ chováním šimpanzů, což mimo jiné zkoumá etologie.¹⁴ Zběsilé jednání některých vojenských jednotek v mnohém nápadně připomíná to, čeho se dopouštějí tito naši nejbližší živočišní příbuzní. Nejde tu tedy svým způsobem o regres na podlidskou úroveň? Není humanita definována především odpovědností, lidskostí, etickým vědomím¹⁵ a svědomím?¹⁶ Označení naznačejících jevů jako „zvěrstva“ se tudíž zdá být více než příhodné.

¹² „Dehumanizace nastává vždy, když některé lidské bytosti považují jiné lidské bytosti za vyloučené z mravního řádu lidské existence.“ ZIMBARDO, *Luciferův efekt*, s. 369.

¹³ Srov. tamtéž, s. 369, 550. K tragédii došlo přesně dne 16. 3. 1968. V dané souvislosti bychom si měli upřímně přiznat, že ke zvěrstvům dochází jak v totalitním, tak demokratickém režimu. Rozdíl je v tom, že demokracie představuje šanci na odhalení, pranýřování, léčení. Totalita takové nápravné mechanismy svou vlastní povahou vylučuje ze hry. To je ovšem také hlavní důvod, proč lidé nakonec takový režim svrhnou. Mimochodem jedna ze základních tezí sociologa Edvarda Beneše zněla, že čím je režim nelidštější, tím kratší doba trvání je mu vyměřena. Srov. Antoine MARÈS, *Edvard Beneš: Drama mezi Hitlerem a Stalinem*, Praha: Argo, 2016, s. 180–190.

¹⁴ Srov. Václav Soukup, *Prehistorie rodu Homo*, Praha: Karolinum, 2015, s. 150nn.

¹⁵ Srov. Ctirad Václav Pospíšil, *Zápolení o pravdu, naději a lidskou důstojnost: Česká katolická teologie 1850–1950 a výzvy přírodních věd v širším světovém kontextu*, Praha: Karolinum, 2017, s. 348–353.

¹⁶ „Nadřazenost člověka tkví naproti tomu ve skutečnosti, že Bůh jej stvořil ke svému obrazu, neboť mu daroval duchovou duši a intelekt, pročež je nadřazen živočichům [doslova: ovcím, dobytčatům]... Jestliže však člověk nechápe, k jaké důstojnosti byl

Zvěřstev se dopouští mnohé okupační armády. V současném dějinném okamžiku je nutností připomenout, že se to netýká jen ruských ozbrojených sil na Ukrajině. I v našich národních dějinách máme temná místa jako například děsivé incidenty při vyhánění našich bývalých německých spoluobčanů. Nejde o zprošťování pachatelů zločinů z jejich vin, nicméně posuzovat to anachronicky bez vnímání dobové situace a tehdejších dějinných souvislostí by rozhodně nebylo spravedlivé. Zkrátka a dobře, nejsou lepší a horší národy, potažmo rasy. Mechanismy skupinového jednání v určitých situacích se bohužel zákonitě opakují. Zimbardo chce stimulovat naše etické smýšlení následujícím konstatováním, s nímž se nemohu neztotožňovat:

Psychologická analýza není ospravedlňování. Jednotlivci a skupiny, kteří se chovají nemorálně nebo protiprávně, musí být stále odpovědní a právně zodpovědní za svou spoluúčasť a zločiny. Nicméně při vyměřování jejich trestu je třeba brát v úvahu situační a systémové faktory, které jejich chování způsobily.¹⁷

Stojíme-li jako adresáti informací, občané, duchovní, křesťané, sociální pracovníci, policisté, ostraha věznic a tak dále tváří v tvář takovým šílenostem, měli bychom vědomě opustit pomyslnou věž vlastní morální převahy a přiznat si, že vůbec nemáme jistotu, zda bychom za daných okolností jednali správně.¹⁸ Kdo nechodil alespoň měsíc v sandálech toho druhého, jen těžko nad ním může vyslovovat soud, říkali američtí indiáni. Uvědomme si, že pachatelé těchto zvrhlostí a nelidských činů jsou rovněž oběti systému, skupiny, velitelů, momentální situace. Až se v nich opět probudí jejich lidství, ponesou si dané zážitky s sebou

povznesen proto, aby konal dobro, pak je přirovnáván k živočichům [doslova: ovcím, dobytčatům].“ SANT' AGOSTINO, *Opere di sant' Agostino*, IX/2, *De Genesi ad litteram*, Roma: Città Nuova, 1989, s. 310–312. V pozadí Augustinova výroku se nachází Žl 49,13 ve verzi podle Vulgaty, kde se tvrdí, že člověk zneuznávající Boží zákon se podobá dobytčatům.

¹⁷ ZIMBARDO, *Luciferův efekt*, s. 284–285.

¹⁸ „Situační přístup by nás všechny měl podpořit, abychom byli velmi pokorní, když se snažíme pochopit »nemyslitelné«, »nepředstavitelné« a »nesmyslné« činy zla násilí, vandalismu, sebevražedného terorismu, mučení nebo znásilňování. Místo okamžitého zaujetí morální převahy, která nás dobré lidi distancuje od těch špatných a opomíjí analýzu kauzálních faktorů situace, dává situační přístup těm »ostatním« výhodu »situační shovívavosti.«“ Tamtéž, s. 383.

po celý život. Pokud nebudou léčeni, zakusí nesnesitelnou trýzeň, která může být ventilována dalším násilím na druhých.¹⁹

Všichni víme, že sociální pracovník, duchovní, lékař, učitel a tak dále si musí od klienta, svěřené osoby, žáka uchovat zdravý profesionální odstup právě proto, aby byl schopen mu co nejvíce prospět. Je to nezbytné i jako určitá sebeochrana. Nejde tu o to, abychom se utápěli ve vlastních prožitcích a citech, nýbrž o co nejdokonalejší službu. Nazývat tento odstup „dehumanizace“,²⁰ a tak jej terminologicky stavět vedle nenávistné válečné nebo rasové propagandy, mi nepřipadá nejvhodnější. Nikdo tím také klienta, svěřenou osobu, žáka nevyřazuje z etického řádu lidskosti, ba naopak. Jde tu spíše o depersonalizaci konkrétního případu v zájmu jeho co nejprofesionálnějšího řešení. V dané souvislosti se snad sluší připomenout, že socha spravedlnosti bývala v soudních síních znázorňována se zavazanýma očima, aby nehleděla na osoby a nestranila ani bohatému, ani chudému, protože jejím úkolem je na pomyslných váhách měřit samotný případ.

S právě naznačeným profesionálním odstupem je ale pochopitelně spojeno riziko sice nenápadné, implicitní, leč skutečné dehumanizace, což bývá projevem určitého druhu vyhoření. Vtipným lékem proti tomuto riziku je dočasný vstup do role klienta, když například zdravotnický personál kliniky nebo psychiatrické léčebny zaujme postavení pacientů, a tak na vlastní kůži zakusí, co prožívá ten druhý.²¹ Po takové zkušenosti si každý zúčastněný jasně uvědomí zásadní důležitost etického principu, jímž je tak zvané zlaté pravidlo: „Jednej s druhým tak, jak si přeješ, aby on jednal s tebou;“ „nečiň druhému to, co si nepřeješ, aby on dělal tobě.“²²

¹⁹ Často se hovoří o tom, že trest by měl být vždy ozdravný, a nikoli odplatný. Jenomže například zvrhlí vyšetřovatelé Gestapa, SS, StB by potřebovali ke svému mravnímu probuzení inverzi rolí mezi vyšetřujícím a vyšetřovaným, vězněným, potrestaným. Kdo by se ale sám chtěl poznamenat převzetím role krutého nacistického nebo komunistického vyšetřovatele? Každopádně ale platí, že zcela zavrhnout stíhání a trestání těchto zločinů neprospívá ani společnosti, ani provinivším se osobám, které jsou tak připraveny o šanci nahlédnout své bývalé jednání novými očima a eticky se postavit na nohy.

²⁰ Srov. tamtéž, s. 275.

²¹ K takovéto „terapii“ došlo pokusně v nemocnici ve městě Elgin, stát Illinois. Jeden ze zúčastněných pak měl prohlásit doslova toto: „Doposud jsem se na pacienty díval jako na stádo zvířat. Dosud jsem netušil, čím procházejí.“ Srov. tamtéž, s. 306.

²² Podle Mezinárodní teologické komise by právě toto zlaté pravidlo mělo být základním stavebním kamenem tak zvané přirozené etiky. Zmíněný základní etický princip je vy-

Dalším tématem, jemuž v souvislosti vlivu skupiny, situace, pravidel, systému na jednání člověka profesor Zimbardo věnuje pozornost, je význam autority a poslušnosti vůči ní.²³ Do popředí tu vystupuje pokus, který provedl sociální psycholog Stanley Milgram. Jde v něm o nastolení fiktivní situace s vylepšováním paměti studentů. Člověk, který se přihlásí na inzerát, usedne za stůl s tlačítky, u nichž je uvedena hodnota napětí, kterým bude trestat studenta za mylnou odpověď. Škála trestného elektrošoku jde od nevinných patnácti voltů až po čtyři sta padesát, což obvykle způsobuje smrt. Psycholog v bílém plášti jej nutí k pokračování až po smrtelnou dávku proudu. Procento lidí, kteří pokušení zvrhlé autority podlehlo, je děsivé.²⁴ Dávky napětí byly pochopitelně jen předstírané, a proto k žádnému skutečnému týrání druhé osoby nedocházelo.

Milgram na základě tohoto pokusu chtěl rozklíčovat palčivou otázku, která trápí nejenom jeho: Jak je možné, že tak vzdělaný a kulturní německý národ podlehl zlu nacismu a hitlerismu? Odpověď je nabíledni: Šlo o podlehnutí rafinované propagandě, zvráceným pravidlům, o touhu patřit k „elitě“ nadřazeného německého národa, o strach z brutality a především o slepou poslušnost vůči zvrhlé autoritě. Pokud by stejnou strategii někdo uplatnil jinde než v Německu, výsledky a důsledky by byly obdobně strašné a děsivé.

Profesor Zimbardo pak hovoří velmi nepěkně o poslušnosti. V první řadě nevnímá různé druhy poslušnosti, která může být rozlišena dle pohnutek na poslušnost syna, kupce a otroka. Je jasné, že syn poslouchá z úcty k otci, kupec kvůli osobnímu prospěchu, otrok ze strachu. Tři typy podřízení se cizí vůli jsou tedy mezi sebou velmi odlišné. Opomíjí se také to, že existuje poslušnost vůči mravním principům, což v křesťanském pojetí znamená poslušnost samotnému Bohu. Právě na základě poslušnosti vůči Bohu – mravním ideálům vypovídáme poslušnost zvrácené lidské autoritě. Jestliže se dozvídáme, že ve jménu poslušnosti

stopovatelný ve všech velkých lidských kulturních a náboženských tradicích lidstva. Znalost principu ovšem nikde neznamenal jeho opravdové uplatňování v praxi. Srov. MEZINÁRODNÍ TEOLOGICKÁ KOMISE, „Hledání univerzální etiky: nový pohled na přirozený zákon,“ in Ctirad V. Pospíšil – Eduard Krumpolc (eds.), *Dokumenty Mezinárodní teologické komise 1969–2017 a některé další texty Papežské biblické komise a Kongregace pro nauku víry*, Olomouc: Vydavatelství UP, 2017, s. 811–875.

²³ Srov. ZIMBARDO, *Luciferův efekt*, s. 313–356, XII. kapitola.

²⁴ Po ujištění, že odpovědnost je na řídícím psychologovi, šedesát pět procent zapnulo tlačítkou smrtelnou dávku napětí. Srov. tamtéž, s. 329. Při kombinaci dalších činitelů číslo stoupl až na devadesát procent.

se odehrálo v dějinách lidstva mnohem více zrudností než ve jménu revoluční vzpoury proti poslušnosti,²⁵ je to pravda jenom částečná. Kolik toho bylo vytvořeno, vybudováno na základě vzpoury? A kolik toho bylo vybudováno díky uvědomělému podřízení se tisíců dělníků autoritě technika, panovníka, podnikatele? Stavět na piedestal téměř výhradně vzpuru proti autoritě a poslušnosti je stejně nebezpečné jako absolutizace poslušnosti lidské autoritě bez jakéhokoli rozlišování.

Co člověka motivuje k tomu, aby jednal sociálně odpovědně, aby se dokázal postavit nespravedlivé autoritě? Již staří Římané věděli, že slova nestačí, protože příklady táhnou. Není tedy divu, že dnešní sociální psycholog podtrhne důležitost konkrétních příkladů, vzorů, modelů, které druhé vybízejí k následování.²⁶ V křesťanském pojetí tomu odpovídá úcta k mučedníkům, světcům, kteří konkretizují, co to znamená vykazovat ctnosti, tedy i ty občanské, v hrdinském měřítku.

V návaznosti na konstatované se připomíná děsivé zjištění šesti klinických psychologů, kteří vyšetřovali nacistického masového vraha Eichmanna. Rezultát zněl, že jeho osobnost není ani sadistická ani jinak deviantní. Ocítl se v systému a situaci, kdy autorita zrudné jednání nejen legitimizovala, ale dokonce glorifikovala a představovala ho jako dobré a prospěšné pro národ i lidstvo.²⁷ Z toho pak vyplývá konstatování děsivé banality zla.²⁸ Ano, zlo je šedivé, všední. Podlehnout mu však znamená skutečně ztratit sám sebe (srov. Mt 16,26).

S banalitou zla by měla podle Zimbarda souviset banalita dobra.²⁹ Jestliže ti, kdo spontánně vykonali hrdinský čin ve prospěch potřebného, považovali své jednání za samozřejmé, nevyvozoval bych z toho obyčejnost a všednost takového jednání. Dle mé vlastní zkušenosti zlo, do něhož upadáme kvůli pohodlnosti a konformitě, nestojí nic. Naproti tomu vzepřít se takovému všednosti zla je vždy nevšední a stojí to nemá-

²⁵ Srov. tamtéž, s. 330.

²⁶ „Chcete, aby lidé odolávali tlakům autority? Poskytněte jim sociální modely vrstevníků, kteří se staví na odpor.“ Tamtéž, s. 330.

²⁷ Srov. tamtéž, s. 346–347.

²⁸ „Potíž s Eichmannem je právě v tom, že mnozí byli jako on, že většina z nich nebyla ani perversní, ani sadistická, že byli a stále jsou strašně a děsivě normální.... Páchá své zločiny za okolností, při kterých je pro něj téměř nemožné si uvědomit nebo cítit, že se chová nesprávně.“ Hannah ARENDTOVÁ, *Eichmann v Jeruzalémě*, Praha: Mladá Fronta, 1995, s. 276.

²⁹ „Naše koncepce banality hrdinství spíše tvrdí, že vykonavatelé hrdinských činů okamžitě se v podstatě neliší od těch, kdo tvoří základ těch snadno svedených.“ ZIMBARDO, *Luciferův efekt*, s. 563.

lo odvahy a sil. Nezapomínejme, že skutečné a opravdové dobro je pro křesťana znamením přítomnosti a působnosti Nejvyššího v jeho životě, což prostě nemůže být banální. Ono uschopnění k dobru, k sebepřekonání, křesťanská teologie a spiritualita definuje jako milost, tedy nezasloužený dar od Nejvyššího. Některé spirituality dokonce učí, že veškeré dobro, které člověk vykoná, má přičítat Božímu Duchu, a nikoli sobě.

Závěrečné partie předmětné knihy jsou věnovány kritice zvěstev ze strany US Army v Iráku a stejným nemravnostem ze strany CIA, jedná se zejména o nakládání se zajatci, vězni a o způsoby získávání informací při výsleších za použití prostředků, nad nimiž by neohrnovalo nos ani Gestapo ani KGB ani StB. Je velmi sympatické, že kolega Zimbardo dlouhá desetiletí bojuje s těmito pokřivenostmi systému a výcviku v příslušných entitách. Konkrétní osoby, které stanuly před soudem, jsou odpovědné, nicméně nejsou to jen pomyslná „shnilá jablka,“ protože „shnilý“ je systém, pravidla a tak dále. Profesor Zimbardo se tak sám stává hrdinou všedního dne, typem člověka – nepohodlného „proroka“, díky němuž se lidskost a ideál demokracie stává skutečností. Rozhodně bych ale snažení tohoto úctyhodného kolegy nehodnotil jako cosi „banálního“.

2. VÍRA JAKO VYNIKAJÍCÍ STRATEGIE VZDOROVÁNÍ ZVRÁCENÉ LIDSKÉ AUTORITĚ, SYSTÉMU, SKUPINĚ, NEMRAVNÝM PRAVIDLŮM

Když teolog pročítá poslední kapitolu předmětné monografie, kde profesor Zimbardo poskytuje jistě velmi užitečné rady, jak vzdorovat zlu tlaku: systému, skupiny, nemravné autority,³⁰ nemůže mu nevstoupit na mysl, že správně postavená a prožívaná křesťanská víra je fascinujícím zdrojem síly a velmi obtížně nahraditelným prostředkem, jak si uchovat vlastní důstojnost, osobnost, mravní integritu. Je evidentní, že sociální psycholog o takových záležitostech vlastně hovořit nemůže, protože mu v tom brání metodologická pravidla jeho specializace. Tím se ovšem otevírá prostor pro teologa.

Dlužno poznamenat, že následující stránky poukazují na funkcionální aspekt zdravé víry v praktické oblasti, konkrétně v prožívání vlastní identity i osobnosti, která si nejen uchovává tvář i v nesmírně svízelných situacích, ale dokonce v takových zkouškách roste a nebyvale sílí. Jelikož

³⁰ Srov. tamtéž, s. 519–566, XVI. kapitola.

každý vědní obor má svá specifika, je třeba opětně podtrhnout, že zde nejde o zprůměrování chování běžných pokřtěných, nýbrž o vystižení kvalitativní potenciality zdravé a dospělé víry, která neskonale převyšuje trapnou karikaturu víry, již nám bohužel tak často předvádějí někteří příslušníci nejružnějších křesťanských církví.

Je opětně třeba podtrhnout, že příspěvek spadá do oboru teologie, respektive dialogu teologie s ostatními vědami, a proto by na zde předkládaná tvrzení měla být aplikována kritéria odpovídající oboru, do kterého tato recenzní studie spadá. Ona fascinující potencialita křesťanské víry však určitě nevychází pouze z reflexe, neboť za níže uvedenými stvrzeními stojí životní zkušenost mnoha věřících, kteří se ocitli v roli zastrášených a perzekuovaných zejména ze strany zrůdných totalitních systémů. Některé z nich jsem měl tu čest osobně poznat, ba dokonce s nimi sdílet jejich nesnadnou každodennost a mnohé se od nich přiučit.

Na následujících stránkách se vcelku pochopitelně omezím na inspirativní poznámky ohledně toho, co nám víra nabízí, protože důkladné odůvodňování by vyplnilo prostor ne právě útlé monografie. Jestliže čtenáři bude připadat, že mnohé z toho, co bude řečeno, vlastně již nějak bylo v jeho mysli, pak to poslouží jako svým způsobem intersubjektivní verifikace konstatovaného. Vždy platilo, že to, co je prožíváno a intuitivně vnímáno, je třeba také vyjádřit, vyslovit.

V první řadě je třeba podtrhnout rozměr Boží transcendence³¹ – svobody vůči tomuto světu. Člověk jakožto obraz Boží³² může nacházet poslední zakotvení skutečné vnitřní svobody právě ve svobodě – transcendenci svého Boha. Ona transcendence překračuje momentální dějinnou a příběhovou situaci a vybízí věřícího k tomu, aby z daného pomyslného vězení vyšel se vztyčenou hlavou. A nejde pouze o prostor svým způsobem únikový, protože s tím vším je spjata přesvědčení o posmrtné existenci, která s sebou nese odpovědnost za vlastní etické jednání. Člověk tak v sobě nachází ujištění, že nezávisí výlučně na momentál-

³¹ Mimochodem platí, že opravdová transcendence osobového a svobodného Boha je rozlišujícím znakem judaismu a následně křesťanství, z čehož svým způsobem těžší také islám, byť tam je to poněkud komplikovanější. Srov. např. Wolfhart PANNENBERG, *Teologia e filosofia*, Brescia: Queriniana, 1999, s. 82. Srov. např. také Diogenes ALLEN, *Filosofie jako brána k teologii*, Třebenice: Mlýn, 1999, s. 1.

³² Srov. MEZINÁRODNÍ TEOLOGICKÁ KOMISE, „Společenství a služba: Lidská osoba stvořená k Božímu obrazu,“ in Ctirad V. Pospíšil – Eduard Krumpolc (eds.), *Dokumenty Mezinárodní teologické komise 1969–2017 a některé další texty Papežské biblické komise a Kongregace pro nauku víry*, Olomouc: Vydavatelství UP, 2017, s. 718–752.

ním hodnocení ze strany společnosti, skupiny, nositelů moci, a proto má motivaci překonávat strach spjatý s nekonformním postojem vůči zvrácené lidské autoritě. Uvedená skutečnost je na historické rovině dokumentována masovou odhodlaností křesťanů prvních třech staletí k mučednictví kvůli odmítání pokřiveného náboženského kultu římského imperátora. V průběhu dalších století dějin křesťanství bychom podobných mučedníků napočítali opravdu velmi mnoho. Koneckonců zejména doba vlády nad totalit v našich zemích o tom vydává nejedno výmluvné svědectví.³³

Výlučná závislost na hodnocení skupiny, na momentálním úspěchu v očích druhých³⁴ je překonávána mystériem Ukřižovaného, jenž je věřícím vnímán nejen jako vzor, nýbrž jako Někdo tajemně přítomný v jeho vlastním životě. Evangelia nám staví před oči příběh, jehož protagonista dle čistě vnitrosvětských měřítek zkrachoval, protože byl nejenom odmítnut, ale dokonce zavržen nejvyššími náboženskými a společenskými autoritami svého národa a následně i Římského impéria. Tento totální neúspěch v očích světa se však ve světle víry proměňuje v triumf ducha, ba dokonce Ducha svatého, a ve svrchovaný projev Boží moudrosti. Apoštol Pavel hovoří v dané souvislosti o Božím bláznovství, které se ukazuje jako nesrovnatelně moudřejší než veškerá světská vychytralost (srov. 1Kor 1,18–31). Přijme-li věřící dané paradigma důsledně za své hodnotové měřítko, pak to notně přispívá k jeho osvobození se ze závislosti na příslušnosti k určité skupině, na bezprostředním hodnocení ze strany druhých.³⁵ Pokud tomu tak je, pak můžeme hovořit o prorockém postoji, jenž v sobě tají nemalou dávku zdravého cynismu vzhledem k nemravným strukturám tohoto světa a někdy dokonce bohužel také církevní instituce.

³³ Srov. Jan STŘÍBRNÝ a kol. (eds.), *Mučedníci a oběti pro Krista. Martyrologium katolické církve v českých zemích ve 20. století*, Praha: Karmelitánské nakladatelství – Academia, 2023. Kniha má velkou dokumentační hodnotu, některé osobnosti jsou však zpracovány poněkud „barokním“ způsobem.

³⁴ Srov. ZIMBARDO, *Luciferův efekt*, s. 315. Kvůli touze po uznání společností či skupinou jsou lidé ochotni dělat i věci šlené a po výtce neetické. Naše společnost klade obrovský důraz na medialitu. Kdo se prosadí, je známý, ten je hodnocen jako úspěšný a opačně. Dospělý křesťan ale dobře ví, že se jedná o kritéria nejen pochybná, nýbrž leckdy dokonce zvrácená.

³⁵ Srov. Ctirad Václav POSPÍŠIL, *Božská sláva Ukřižovaného: hymnus Filipanům 2,6–11*, Praha: Karmelitánské nakladatelství, 2020. O tématu této osvobozující síly kříže pojednává vlastně celá připomenutá monografie.

Snad je vhodné na tomto místě připomenout výrok prvního představeného jeruzalémské církevní obce, apoštola Petra, pronesený v situaci hrozivého tlaku ze strany veřejné a náboženské autority: „Boha je třeba víc poslouchat než lidi.“³⁶ V případě odporu nezřízenému tlaku společnosti, skupiny, systému cosi obdobného platí i pro nevěřícího, který v zásadě totéž vyjádří slovy: „Lidská práva a humanitu je třeba respektovat více než mocné tohoto světa.“ Je tragické, když se nespravedlivou utlačovatelkou v dějinách stávala a stává nějaká křesťanská církev nebo její vnitřní entita, která je více méně ve službách císaře, diktátora než Boha, potažmo lidskosti a občanských hodnot a ctností.

Osobní identita věřícího křesťana není dána výlučně mezilidskými vztahy, protože je neodvolatelně zakotvena v tajemství Otce, Syna a Ducha svatého, což opět člověku dává svobodu jak v meziosobních vztazích s ostatními lidmi, tak ve vazbě na určitou společnost nebo skupinu. Jde o to, že člověk je stvořen podle vzoru věčného synovství, a proto je jeho osobní identita ontologicky dána vztahem k Otci v Kristu a v síle Ducha svatého. Osobotvorné vztahy v imanentní, věčné Trojici mají substanciální povahu, a proto jsou reálně identické jak s příslušnou osobou Trojice, tak s božstvím. V našem životě je vystopovatelný jeden vztah, který má také substanciální povahu, protože my všichni jsme bytostně syny a dcerami. Bez svého synovství či dcerovství bychom vůbec nebyli. I naši rodičové jsou bytostně synové a dcery, otci a matkami jsou jen případečně, neboť jejich osobní identita nezávisí na tom, zda tuto roli na sebe vezmou, či nikoli. Toto substanciální synovství a dcerovství každého z nás nachází jediný odpovídající protipól v substanciálním otcovství – mateřství první osoby Trojice. Naše dospělost nastává v okamžiku, kdy si tuto svoji bytostnou spjatost s Nejvyšším v Kristu a v síle Ducha plně uvědomíme. Onen vztah synovství či dcerovství k první osobě Trojice je totiž možný pouze jako participace na věčném a následně také vtěleném Božím synovství, a to v síle osoby Daru, Ducha svatého.³⁷ Uvedená zakotvenost vlastní identity v Trojici vypovídá o nesmírné důstojnosti lidské osoby. Mám-li ale svoji osobní důstojnost zakotvenu právě naznačeným způsobem, pak mne to vyvazuje s totální závislostí na lidské skupině, společnosti, systému, autoritě, pravidlech. Kdyby všichni kolem volali: „Ukřížovat,“ neznamená to totální nega-

³⁶ Sk 5,29, srov. Sk 4,19.

³⁷ Srov. Ctírad Václav POSPÍŠIL, *Jako v nebi, tak i na zemi: Náčrt trinitární teologie*, Praha: Krystal – Karmelitánské nakladatelství, 2017³, s. 21–46; 351–353 – pozn. č. 136.

ci mne samého, a proto takto zakotven ve věčné Trojici mohu spolu se svým Pánem oprávněně říci: „Já jsem.“

S darem účasti na Boží transcendenci – svobodě vůči světu a jeho zrůdným ideologiím úzce souvisí Ježíšův požadavek proměny smýšlení, což je vlastní význam evangelijního obrácení.³⁸ Tato vnitřní obroda nastane jednou provždy. Ve skutečnost jde o ustavičný a dosti bolestivý proces vycházení ze sebe a nad sebe. Zmíněné zápolení v tomto životě nikdy nekončí a je vedeno proti nepravdě, předsudkům, ideologiím, které zevnitř naší vlastní mysli ohrožují naši osobní svobodu, potažmo důstojnost Božích synů a dcer.

Mnoho lidí právě toto intuitivně vnímá, a proto se pro ně v době nadvlády zrůdného systému vlády a správy společnosti stává křesťanství útočištěm, kde hledají záchranu své osobnosti, etické integrity, své věrnosti vlastnímu synovství a dcerovství v Bohu, což podivuhodně koresponduje s ideálem občanských ctností. Právě proto byly církve v době rudé totality značně přitažlivé. Právě proto totalitní systémy bez nadsázky nenávidí a krutě pronásledují opravdové křesťany, případně se všemi možnými prostředky snaží pokřivit ty pokřtěné, kteří duchovně ještě nedospěli. Upřímně řečeno, i pro mne samotného byla křesťanská víra a příslušnost k církvi zdrojem síly v odporu vůči zrůdné a prolhané komunistické ideologii. Hledání zdravého prostředí bylo jedním z motivů mého vstupu do podzemní františkánské provincie v Čechách a na Moravě. V době, kdy míra zvrácenosti výrazně poklesne, potřeba dané opory je pocíťována mnohem méně než v předešlé situaci. Stejně jako pro řadu jiných ani pro mne nebylo snadné přejít z prorocké epochy církve „mystéria“ před rokem 1989 do pomyslné epochy „normalizované“ církve „impéria“ po roce 1990.

Církev by si měla uvědomit, že pokud zmíněnou funkci záchrany osobnosti, svobody, mravní celistvosti nenaplní, podobá se soli, která ztratila slanosť, jak o tom hovoří Ježíš Kristus (srov. Mt 5,13). Jestliže se určitá církev dokonce spřáhne s nacionalistickým a totalitním systémem, ztrácí Ducha Ukřižovaného a Vzkříšeného. Velké množství lidí je tak připravováno o poslední oporu své naděje. Zda a nakolik místní katolická církev v Čechách a na Moravě plní tuto svou základní funkci, kterou lze

³⁸ Zdá se být užitečné připomenout hluboce pravdivou a inspirativní myšlenku, kterou Zimbardo cituje: „Mysl je svým vlastním prostorem, a tak může vytvořit z ráje peklo či z pekla ráj. John Milton, *Ztracený ráj*.“ ZIMBARDO, *Luciferův efekt*, s. 27.

definovat jako bytí oporou a sloupem pravdy (srov. 1Tim 3,15), to nechť posoudí každý sám. Každopádně se jedná o téma, kterým by se synodálně existující křesťanské společenství mělo velmi vážně zabývat.

Výše jsme společně viděli, že profesor Zimbardo na základě svých výzkumů klade při hodnocení lidského jednání velký důraz na vliv situace, pravidel, autority, skupiny systému. Zároveň nás upozorňuje, že naše západní kultura inklinuje ke kladení zásadního důrazu na odpovědnost, schopnosti, defekty jednajícího subjektu. Teologie pojmenovává negativní vliv společnosti a systému na jednotlivce jako struktury hříchu³⁹ nebo sociální hřích.⁴⁰ Biblicky se totéž nazývá hříchem světa (srov. Jn 1,29). Církev tedy dobře ví o vlivu hříšných struktur na jednání člověka, a tom, že zruďné systémy nutí své oběti páchat zlo.⁴¹

Magisterium katolické církve zásadně odmítá neosobní pojetí sociálního hříchu, protože počátkem každého tohoto zla je osobní selhání, osobní hřích. Následně se podtrhuje zásadní odpovědnost jednotlivce a odmítá se svalování odpovědnosti pouze na hříšné struktury.⁴² Víme již, že profesor Zimbardo také nechce popírat osobní odpovědnost provinilé osoby, a proto lze konstatovat, že jeho postoje v dané záležitosti rozhodně nejsou v protikladu k učení katolické církve. Nicméně rozdíl bude patrně v míře důrazu na osobní složku odpovědnosti a velikost zavinění hříšnými sociálními strukturami. Podle výzkumu na poli sociální psychologie je váha vlivu situace, skupiny, prostředí, systému, pravidel pravděpodobně mnohem větší, než si jsou mnozí z nás ochotni připustit. Při posuzování konkrétních případů tudíž stojíme před dilematem nakolik klást akcent na osobní odpovědnost, a nakolik na vliv prostředí a situace.

³⁹ Srov. *Katechismus katolické církve*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, č. 1869.

⁴⁰ Srov. *Kompendium sociální nauky církve*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008, č. 117–119. Každý osobní hřích má určité sociální důsledky, a proto každý hřích má také sociální rozměr. Specifické sociální hříchy se týkají porušování lidských práv. Zásadní jsou pak hříchy, které dávají vzniknout přetrvávajícím strukturám hříchu ve společnosti.

⁴¹ Srov. *Katechismus katolické církve*, č. 1869.

⁴² „... hřích každého člověka nějakým způsobem zatěžuje ostatní lidi. Přesto není oprávněné ani přijatelné takové pojetí sociálního hříchu, které více méně vědomě vede k tomu, že se rozřeďuje nebo takřka ruší jeho osobní složka a připouští se pouze sociální provinění a odpovědnost.“ *Kompendium sociální nauky církve*, č. 117.

Možná je vhodné podotknout, že daný téměř neřešitelný problém nám staví před oči nevyhnutelnou provizornost všech lidských soudů. Naše neschopnost dosáhnout skutečné spravedlnosti spolu s bytostnou touhou po ní přivádějí naši mysl k Bohu, který jediný je s to dávat dějinám smysluplnost. On jediný vidí do srdce člověka a zná všechny okolnosti, a proto jedině On je schopen spravedlivého, milosrdného a definitivního soudu nad každým člověkem a jednotlivými dějinnými událostmi.

3. ZÁVĚR:

SKRYTÝ A TAK ČASTO NEVYUŽÍVANÝ POKLAD VÍRY V POLI NAŠEHO ŽIVOTA (SROV. MT 13,44; 13,52)

Souhrnné, velmi pozitivní hodnocení předmětné monografie vyplývá přednostně z inspiračního potenciálu díla, o čemž, jak doufám, svědčí i tato studie. Skutečnost, že s některými sděleními a hodnoceními autora knihy nesouzním, spontánně vyplývá z toho, že v interpretačních vědách patří střet různých pohledů a hodnocení k jejich vlastní povaze.

Zejména druhá část této studie vyvolá v nejednom čtenáři otázku: Jak to, že na většině křesťanů není nic z onoho potenciálu víry patrné? Bohužel je tomu tak, což koresponduje s výše uvedeným konstatováním, podle něhož nefalšované dobro rozhodně není banální a už vůbec není samozřejmé. Opravdový křesťan je bez nadsázky hrdinou všedního dne, v mluvě církve tedy prorokem nebo světcem. Připomínám, že hovořím o správně postavené a prožívané víře, a nikoli o jejích nezralých nebo karikатурních podobách.

Církevní společenství u nás by se tudíž měla velmi vážně zamyslet nad svým působením v pastoraci, katechezi, duchovním vedení a doprovázení. Jaké osobnosti vlastně tato činnost formuje? Problém tkví v tom, že církevní instituce sama požaduje téměř stoprocentní konformitu a nesnáší oprávněnou kritiku spjatou s případným ozdravným humorem.

S konstatováním souvisí velmi důležitý princip: křesťané a církve jsou ostatními lidmi hodnoceni podle toho, jak přispívají k dobru osob a společnosti jako takové. Dle mého soudu je to jistě charitativní a sociální činnost, nicméně základem toho všeho je především vytváření co

nejzdravějšího prostředí pro rozvoj etických osobností.⁴³ Koneckoncům cosi velmi obdobného konstatuje také Mezinárodní teologická komise:

Posláním církve je evangelizace, která zvěstuje spravedlnost univerzální Boží lásky a nenechává se snižovat na politický zájem nějaké strany. V důsledku toho její přínos ke kvalitě kultury a k etické úrovni veřejného prostoru proniká sociálními vazbami a občanskou účastí. Veřejný význam tohoto zprostředkování se vztahuje ke společnému dobru a k podpoře lidskosti politiky. V daném smyslu lze říci, že církev je oživujícím principem zprostředkujících institucí, které zodpovědně přispívají k podpoře politické etiky a k sociálním vazbám v rámci možností a mezi státní vlády jak na národní, tak na mezinárodní úrovni.⁴⁴

Kniha kolegy Zimbarda by měla zajímat nejenom odborníky v příslušných oblastech bádání a poznání, nejenom občany, ale také křesťany a církve, které právě vyjádřenému poslání podle mého soudu dnes dost dluží. Přínos společnému dobru v době komunistické totality byl nesporný zejména ze strany těch, kdo se nasazovali a odvážně kráčeli cestou oprávněné občanské neposlušnosti vůči totalitnímu režimu, a to ve jménu poslušnosti ideálům občanství, občanských ctností, Bohu, jež hož je třeba poslouchat více než lidi. Co ale společnosti nabízíme jako věřící dnes? Je církevní společenství opravdu zdravým prostředím, kde se formují etické osobnosti? Někdy ano, ale často bohužel také ne. Především svými postoji v této záležitosti buď své okolí evangelizujeme, nebo někdy také dost značně de-evangelizujeme.

The Lucifer Effect and Christian Theology

Keywords: Anthropology; Social Psychology; Theology; Spirituality

Abstract: The author of the article presents and at the same time critically evaluates the main contributions of Philip G. Zimbardo's monograph *The Lucifer Effect*. The influence of the system, rules, and group on the thinking and actions of the individual is approved. The author of the study does not agree, however, with the unilaterally negative evaluation of obedience, and also with the statements about the "banality" of the good. In the second part, the author of the study demonstrates that a healthy Christian faith is an excellent

⁴³ Srov. MEZINÁRODNÍ TEOLOGICKÁ KOMISE, *Náboženská svoboda jako dobro pro všechny: Teologický přístup k aktuálním výzvám*, Praha: Karmelitánské nakladatelství, 2021, čl. 53, s. 84.

⁴⁴ Srov. tamtéž, čl. 86, s. 119.

strategy for dealing with harmful social influences on one's personality and moral integrity.

prof. Ctirad Václav Pospíšil, Th.D.
Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Teologická fakulta
Kněžská 8
370 01 České Budějovice
cpospisil@volny.cz